

TILSHUNOSLIKDA FRAZELOGIYANING O'RNI HAMDA TILGA XOS BOSHQA BIRLIKLARDAN FARQI XUSUSIDA

Sattorov Ozod Bobirovich

SamDChTI magistri

Annotatsiya: *Maqola doirasida frazeologiyaning tilshunoslikda tutgan o'rni hamda tilga xos boshqa birliklardan farqli jihatlari o'rganiladi. Shuningdek turli tillar frazeologiyasini o'rganish bo'yicha Samarqand maktabining butun dunyo tilshunosligida egallagan salmoqli o'rni, vakillari va frazeologiyani o'rganish bo'yicha o'z yo'nalishi bo'yicha so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Tilshunoslik, frazeologiya, sinxron, diaxronik, idiomatik so'z, "frazeologik birlik", Samarqand frazeologiya maktabi.*

Tilshunoslikda frazeologiya tilning beqiyos boyligi, cheksiz imkoniyatlari hamda uning o'ziga xos tarixiy-taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi leksik qatlam sifatida namoyon bo'ladi. Ayni paytgacha bu boy xazinaning badiiy tili, uslubiy xususiyati va leksikasini o'rganish bo'yicha muayyan natijalarga erishilgan. So'z san'atining go'zal namunasi hisoblangan frazeologik birliklar (keyingi o'rinlarda FB) tilning leksik qatlamida ahamiyatli o'rin egallar ekan, demak, ular tilning badiiy vositasi sifatida ham muhim lingvomadaniy hamda tarixiy ahamiyat kasb etadi [1.14].

Sh. Balli frazeologiya nazariyasining asoschisi hisoblanadi. U frazeologiya atamasini "turdosh iboralarni o'rganuvchi stilistikaning bo'limi" ma'nosida kiritgan, ammo bu atama G'arbiy Yevropa va Amerika tilshunoslarining asarlarida yana uchta ma'noda qo'llaniladi:

- 1) so'zlarni tanlash, ifoda shakli, so'zlashuv;
- 2) til, bo'g'in, uslub;
- 3) iboralar, so'z birikmalari [3.14.].

Frazeologiya tilshunoslik fani sifatida birinchi marta rus tilshunosi professor E.D.Polivanov tomonidan ko'tarilgan. U bu masalaga qayta-qayta qaytgan [8.60.] va leksiografiya so'zlarning individual leksik ma'nolarini, morfologiya – so'zlarning shakliy ma'nolarini, sintaksis – so'z birikmalarining rasmiy ma'nolarini o'rganadi, degan fikrni ilgari surgan. "Endi esa sintaksisga mutanosib bo'ladigan maxsus bo'limga ehtiyoj bor, lekin shu bilan birga u leksika bilan bog'liq bo'lganidek, bu alohida iboralarning umumiy turlarini alohida so'zlarning leksik ma'nolari emas, balki individual ma'nolarini nazarda tutgan. Ushbu tilshunoslik bo'limi, unda o'rganiladigan hodisalarning umumiyliigi kabi, frazeologiya nomini beraman" [7.119.].

Frazeologiya "kelajakdagi lingvistik adabiyotda alohida va barqaror o'rin egallaydi - qachonki turli muammolarni izchil shakllantirishda bizning fanimiz tasodifiy bo'shliqlardan xoli bo'ladi" [8.61.]. B.A. Larin E.D. Polivanovdan keyingi frazeologiya masalasini tilshunoslik fani sifatida ko'targan bo'lim bo'lib u shunday deya ta'kidlaydi: "Frazeologiya tilshunoslik fani sifatida hali ham "yashirin rivojlanish" bosqichida, lekin u hali tayyorgarlik ishlarining yetilgan mevasi sifatida shakllanmagan. ... Bizga bunday fan kerak, chunki bu

materialning leksikografiya, stilistika, sintaksisda yo‘l-yo‘lakay, tasodifiy tahlil qilinishining nochorligi, nomuvofiqligi va muvaffaqiyatsizligi hamma uchun ma‘lum” [6. 201.].

So‘ngi o‘n yilliklar davomida frazeologiya leksikologiyaning bir bo‘limi chegarasidan chiqib ketdi va o‘z ob‘yektini va o‘rganish usullariga ega bo‘lgan mustaqil lingvistik fanga aylandi. Frazeologiya leksikologiyani so‘zlarning frazeologik birlik tarkibida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlari haqidagi ma‘lumotlar bilan to‘ldiradi; leksik stilistika - frazeologik birliklarning odatiy va vaqti-vaqti bilan stilistik xususiyatlari haqida ma‘lumot, shuningdek, umumiy tilshunoslikning ko‘plab bo‘limlari uchun qo‘shimcha ma‘lumot beradi. Frazeologiyaning tilshunoslik fani sifatida rivojlanishi so‘ngi paytlarda tilshunoslar oldiga ancha murakkab muammoni – frazeologik birlikning so‘z bilan bog‘lanishini qo‘ymoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda bu masalani shakllantirish bo‘yicha turli nuqtai nazarlar

o‘rib chiqiladi. Ba‘zilar frazeologik birlikni so‘zlarning ekvivalenti deb hisoblasa, boshqalari ularning so‘z bilan qiyoslanishini ko‘rsatib, ekvivalentlik nazariyasini frazeologik birikmaning so‘z bilan bog‘lanish nazariyasi bilan almashtiradi. Muallif tomonidan o‘zgartirilgan frazeologik birliklarni qayta tiklash uchun frazeologiyani yaxshi bilish ham kerak. [5.7.]. Tilshunoslikning iboralar frazeologiyasiga bag‘ishlangan butun bir tarmog‘i mavjud. A.V. Kuninning ta’kidlashicha, maqollar ko‘proq muvaffaqiyatli hisoblanar ekan. Ular ko‘p sonli asarlarda o‘rganilmoqda. 1965 – 1975 “Proverb” maxsus jurnali nashr etilgan. Uning nashr etilishi paremiologiya (maqollar ta’limoti) folklorning ajralmas qismi sifatida qaralishi bilan izohlanadi [5. 47].

Frazeologiya mustaqil ilmiy fan maqomini XX asr o‘rtalarida olgan. Frazeolog olimlarning vazifasi alohida tillarning frazeologik materiallarini ularning o‘ziga xos xususiyatlariga urg‘u bergan holda tavsiflashdir [2.3.]. Frazeologiya so‘zining ma‘nosi yunoncha frazis – tushuncha, ifoda va logos ta’limot so‘zlaridan olingan. Zamonaviy ingliz frazeologiyasiga uslubiy yondashuvni tushunish uchun ikkita omilni hisobga olish kerak. Birinchisi, fanning ob‘ekti va predmeti tushunchalariga tegishli bo‘lsa; ikkinchisi – turg‘un

so‘z birikmalari va turg‘un iboralarning fanda qo‘llanilishi. Tilshunoslik fanining turli bo‘limlari: leksikologiya, semasiologiya, morfologiya, etimologiya va boshqalar tomonidan so‘z o‘rganiladi. Biroq, bu fanlarning har biri ular uchun yagona ob‘yektida o‘rganish predmeti bilan ajralib turadi. Leksikologiya uchun bular nutqdagi barcha sinxron va diaxronik ko‘rinishlarida so‘zlar yoki leksemalar; semasiologiya uchun, leksik ma‘nolar; morfologiya uchun – so‘z shakllari va etimologiya uchun – so‘zning kelib chiqishi va uning birlamchi ma‘nosi.

Ilmiy qiziqish sohalarining xuddi shunday taqsimlanishi frazeologiyada ham kuzatiladi. Frazeologiyaning o‘rganish ob‘yektini, shubhasiz, turg‘un so‘z birikmalari va turg‘un iboralar, predmeti - ularning xususiyatlari va kategorik belgilaridir. Shuning uchun bunday xossa va belgilarning har bir guruhi frazeologiya fanining alohida predmetiga aylangan: frazeologiyaning predmeti – frazemalar, frazeologik semasiologiyaning predmeti – frazemalarning semantikasi, frazeologik etimologiyaning predmeti – iboralarning kelib chiqishi va ularning birlamchi ma‘nolari.

Frazeologiyaning predmeti soʻz birikmalari – murakkab va qarama-qarshi shakllanishlar boʻlganligi uchun fanning birinchi vazifasi tildagi bu birliklarning tabiati va mohiyatini oʻrganishdan iborat. Fraza shunday murakkab hodisaki, uni tushunishda birlikka erishib boʻlmaydi. Zamonaviy inglizshunoslikdagi qizgʻin munozaralar natijasida, yuqorida aytib oʻtilganidek, frazeologiyaning ikkita tushunchasi ishlab chiqilgan boʻlib, ularning har biri oʻrganish mavzusini tushunishda oʻziga xos tamoyillarga amal qiladi.

Baʼzi tilshunolar obʼyekt sifatida faqat soʻzlarning barqaror birikmalarini, boshqalari esa - har qanday soʻz birikmalarini oʻz ichiga oladi. Baʼzi olimlar frazeologiya mavzusini faqat soʻzlarning semantik jihatdan oʻzgartirilgan birikmalari boʻlgan, soʻz bilan bogʻlangan va nominativ birliklarning nomlarini olgan soʻzlarning shunday barqaror birikmalari bilan cheklaydi. Bu nuqtai nazar A.M.Babkin, V.P.Jukov va boshqalarning asarlarida qoʻllab-quvvatlanadi. Boshqa olimlar frazeologiya obʼyektini faqat soʻz bilan emas, balki gap bilan ham bogʻlangan semantik jihatdan oʻzgartirilgan turgʻun birikmalar orqali kengaytiradilar (A.V.Kunin, A.D.Reyxshteyn va boshqalar).

V.N.Yartseva tomonidan tahrir qilingan lingvistik ensiklopedik lugʻatga koʻra, “frazeologiya” tushunchasining birinchi taʼrifi quyidagicha. Frazeologiya - tilshunoslikning frazeologik birliklar – turgʻun idiomatik soʻz birikmalarini oʻrganish bilan shugʻullanadigan boʻlimi. Boshqa tomondan, frazeologiyani frazeologik birliklarning tilning bir qismi sifatidagi yigʻindisi deb ham atash mumkin. Shuni taʼkidlash kerakki, antropotsentrizm frazeologik tizimda, yaʼni shaxsga qaratilgan semantik yoʻnalishda ifodalanadi. Frazeologik birliklarni tahlil qilish quyidagi xususiyatlarni ochib beradi: bir tomondan, tilga mansubligidan qatʼiy nazar, insoniyat jamiyatiga xos boʻlgan xususiyatlar, ikkinchi tomondan, faqat ekstralingvistik omillar bilan bogʻliq xususiyatlar. “Frazeologik birlik” tushunchasini tilshunoslik nuqtai nazaridan koʻrib chiqamiz.

A.V.Kuninning fikricha, frazeologik birliklar leksemalarning toʻliq yoki qisman koʻchma maʼnoga ega boʻlgan turgʻun birikmalaridir [5. 89]. Tor maʼnoda frazeologiya turgʻun birikmalarni oʻrganadi, soʻzning leksik maʼnosini tahlil qilishni asosiy mezon sifatida tanlaydi. Frazeologiya keng maʼnoda frazeologik birliklarning turlari, tuzilishi, semiotik vazifalarini hisobga olgan holda oʻrganish bilan shugʻullanadi. “Frazeologik birlik” tushunchasi tilshunolar tomonidan maʼno jihatdan bogʻlangan soʻz birikmalarining umuminsoniy nomi sifatida taʼriflangan boʻlib, ular nutqda leksik-grammatik tarkib va semantik tuzilishning qatʼiy nisbatida takrorlanishi bilan boshqa sintaktik konstruksiyalardan farqlanadi. Frazeologik birliklar quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- kompozitsiyaning murakkabligi;
- semantik birlik,
- kompozitsiyaning barqarorligi va strukturaning oʻtkazmasligi;
- takrorlanuvchanlik (nutqda muntazam takrorlash),
- grammatik shaklning barqarorligi.

Turli tillar frazeologiyasini oʻrganish boʻyicha Samarqand maktabi dunyoda salmoqli oʻrinni egallaydi. Royzenzon, Bushuy kabi olimlar shu maktabning asoschilaridir. 1918-1986-yillarda chop etilgan frazeologiyaga oid 15255 ta asar toʻgʻrisidagi maʼlumotlar, frazeologiyaga oid adabiyotlarning olti bibliografik koʻrsatkichi ham shundan dalolat

beradi. [10.]. Frazeologizmlarni o'rganish ham ushbu asarlarning tabiati bilan ajralib turadi. Ular orasida ko'plab monografiyalar, doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari, frazeologiyaga oid maqolalar to'plamlari, frazeologik lug'atlar mavjud. Ahamiyatlisi shundaki, Samarqand davlat chet tillari instituti olimlari jumladan: A. Bushuy, Sh. Safarov, T. Bushuy, Sh. Ashurov, N. Nasrullayeva, A. Ismailovlar frazeologiyani o'rganish bo'yicha o'z yo'nalishlariga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ашуров Ш., Шукурова Ф. Инглиз ва ўзбек тилларидаги фразеологик бирликлар этимологиясига оид айрим мулоҳазалар // Сўз санъати халқаро журнали. Тошкент. 2020, жилд 3. №2. -Б.-13-18.
2. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. – Казань: Издательство Казанского университета, 1989. -114 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы стилистики французского языка. М.: Иностранная литература, 2005.
4. Жуков В.П. Искусство слова в пословицах и поговорках // Словарь русских пословиц и поговорок. 7-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000. – 544 с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз.– 2-е изд., перераб.– М.: Высш. шк., Дубна: Изд. центр "Феникс", 1996 - 381 с.
6. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии (О систематизации и методах исследования фразеологических материалов) - М., 1977. - С. 125-149.
7. Oxford dictionary of idioms. – Oxford University Press, 2004. – 340 p.
8. Поливанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Изд-во Наука, 1968. – 295 с.
9. Поливанов Е.Д. Лекции по общей и русской фразеологии: учебное пособие. Самаркандский гос. Унив. им. Алишера Навои, 1973.-221с.
10. Ройзензон Л. И. , А. М. Бушуй / Под ред. М. М. Копыленко. Самарканд. ВУФ: Библиографический указатель литературы по вопросам фразеологии. 1965-1987гг. -384 с.